

IQTIDORLI BOLALAR BILAN ISHLASHDA ME'YORIY VAZIYAT

Ibadullayev Q.M.

Pedagogika fanlari doktori, CHDPU Maktabgacha ta'lim fakulteti

Saparbayeva X. E.

CHDPU Maktabgacha ta'lim fakulteti magistranti

Tayanch so'zlar: me'yoriy vaziyat, ijtimoiy muhit, yondashuv, iqtidorli bolalar, munosabat, imkoniyat, shaxs, xususiyat, obyektiv va subyektiv, jarayon.

Ключевые слова: нормативная ситуация, социальная среда, подход, одаренные дети, установка, возможность, личность, характеристика, объективное и субъективное, процесс.

Key words: normative situation, social environment, approach, gifted children, attitude, opportunity, personality, characteristic, objective and subjective, process.

Iqtidorli bolalar bilan ishlash asosan ikki yo'nalishni o'z ichiga oladi. Birinchi yo'nalish bolalar iste'dodini rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratish bilan bog'liq. Ushbu sharoitlarni yaratish strategiyasini tushunish uchun biz ijtimoiy muhitda shaxs rivojlanishining xususiyatlarini tushunishimiz kerak. Buning uchun biz me'yoriy vaziyat tushunchasini kiritamiz.

Me'yoriy vaziyat deganda biz ijtimoiy xulq-atvor qoidalari etarlisha aniq belgilangan, ijtimoiy-madaniy o'zaro ta'sirning standart holatini tushunamiz. Yana shuni ta'kidlash muhimki, me'yoriy vaziyat deganda jamiyat sub'ektga muayyan harakatlarni buyuradigan omillar, shartlar va holatlarning kombinatsiyasi ham tushuniladi. Bu erda ikkita holat muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, me'yoriy holatning bunday ta'rifi me'yoriy belgilangan harakatlarni sub'ektning o'ziga emas, balki sub'ekt o'zini topishi mumkin bo'lgan ob'ektiv sharoitlarga bog'lash bilan bog'liqligini ko'ramiz. Boshqacha aytganda, me'yoriy holat sub'ektdan nisbatan mustaqildir. Bunda me'yoriy tartibga solish tizimi sub'ektdan ajratilishi va bilim tizimi yoki madaniy muhit vazifasini bajarishi mumkin. Ikkinchidan, me'yoriy vaziyat, qoidalarni vaziyatning atributlariga bog'lab, bu qoidalarni mavzuga aylantiradi, uni

standartlashtirilgan tarzda harakat qilishga majbur qiladi. Biz normativ vaziyat passiv bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlamoqchimiz. Aynan shuning uchun ham me'yoriy holat sub'ektning faoliyat maydonidir. Shu bilan birga bola shaxsining faoliyat maydoni normalar yoki madaniy tomonidan belgilangan faoliyatning standart usullari to'plamiga ega bo'lgan tipik vaziyatlar to'plami sifatida ishlaydi.[3]

Shunday qilib, me'yoriy vaziyat bolaning yashash maydonining birligi sifatida xizmat qiladi. O'tkazilgan tahlillarga muvofiq, har qanday me'yoriy vaziyat quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: vaziyatning moddiy xususiyatlari (yoki belgilari) va qoidalari (yoki belgilangan harakat usullari), ya'ni. ideal xossalari [E.V.Ilyenkov terminologiyasida]. Normativ vaziyatning moddiy va ideal xossalari aslida uning tashqi va ichki xossalari. Bu xususiyatlarni vaziyatning obyektiv xossalari deyish mumkin.

Vaziyatning atributlariga qoidalarni bog'lash (ya'ni, uning ob'ektiv tomonlariga, masalan, vaziyatga kiritilgan har qanday narsaga) uning juda muhim xususiyatini ochib beradi. Agar siz me'yoriy vaziyatga qoidadan emas, aksincha, buyumdan kelib chiqib qarasangiz, fikri teran odam bo'lish uchun siz nafaqat buyumni o'zini ko'ra olishingiz, balki ma'lum bir madaniy muhitda bu buyum uchun belgilangan qoidalarni bilishingiz kerak. Shunday qilib, madaniy muhitda me'yoriy vaziyatlar tizimi sifatida har bir buyum o'zining bevositaligini yo'qotadi: u nafaqat buyumga (va unchalik buyum ham emas), balki insoniyat madaniyatining ob'ektiga aylanadi. Binobarin, madaniy muhitdagi har bir buyum ikki xil xususiyatga ega bo'ladi: tabiiy va madaniy. Biror narsaning madaniy (yoki ob'ektiv) xususiyatlari - bu uning funktsional xususiyatlarini haqiqatda tavsiflovchi belgilangan harakat usullari. Tabiiyki, ular buyumlarning tabiiy xususiyatlaridan kelib chiqmaydi. Biroq, bu tabiiy xususiyatlarni aniq madaniy xususiyatlar (yoki qoidalar) bilan bog'liq bo'lgan xususiyatlar sifatida «talqin qilish» mumkin emas degani emas. Shunday qilib, insoniyat tabiiyatidagi har qanday vaziyat (har qanday buyum) ikki guruh xususiyatga ega: tashqi (tabiiy, ko'rinadigan) va ichki (madaniy, ob'ektiv, ko'rinmas).[2]

Har qanday buyumga duch kelganda, bola uning madaniy xususiyatlarini u yoki bu tarzda (adekvat yoki noadekvat) izohlaydi va shu talqinga qarab, buyumga munosabatda bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, har qanday me'yoriy (aniqroq aytganda madaniy muhit) vaziyatning asosiy tarkibiy xususiyati shundaki, bola har safar o'zini vizual ravishda idrok etilgan aniq tabiiy sharoitlarda topsa, bola ularni o'sha qoidalar nuqtai nazaridan izohlashi lozim, madaniyatdagi bu holatlar bilan bog'liq. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak,

mavjud qoidalarga qarab, bola shaxs sifatida, rivojlanayotgan sub'ekt sifatida vaziyatlarni o'zi ajrata olishi (talqin qila olishi) kerak.

Aynan shu tashqi holat (masalan, aniq bir buyum) turli sub'ektlar tomonidan turli qoidalarga (yoki funktsiyalar) ega deb talqin qilinishi mumkin, deb taxmin qilish tabiiydir. Bu me'yoriy vaziyatning tarkibiy xususiyatlaridan biridir. Shunday qilib, qoidalar moddiy xususiyatlarga bog'liq bo'lsa-da, bu bog'liqlik noaniq ekanligini ta'kidlaymiz.

Noaniqlik, me'yoriy vaziyat tarkibida ob'ektiv (tashqi va ichki) xususiyatlardan tashqari, sub'ektiv (yoki semantik) xususiyatlarning yana bir guruhini aniqlash mumkinligi bilan bog'liq. Bu xossalar guruhi ma'lum me'yoriy vaziyatni mavjud normalar tizimiga kirituvchi shaxs (yoki shaxslar guruhi) bilan bog'liq. Ular o'zlarida me'yoriy vaziyat madaniy muhitga kiritilgan maqsadlarni (ma'nolarni) olib boradilar. Va bu qoidalar har doim ham bolaning qoidalariga mos kelmaydi, bu esa bolalarning iqtidorini rivojlantirishda turli qiyinchiliklarga sabab bo'lishi mumkin.[1]

Har qanday me'yoriy vaziyatda biz quyidagi jihatlarni ajratamiz: tashqi, ichki, ob'ektiv, sub'ektiv (semantik), hissiy (tajriba), aks ettiruvchi, transformatsiya. Shunday qilib, me'yoriy vaziyatda yuqorida ko'rsatilgan barcha qobiliyat guruhlari ifodalanadi: kognitiv, tartibga soluvchi va kommunikativ.

Haqiqatan ham, me'yoriy vaziyat har qanday bola yoki kattalar ushbu vaziyatga tushib qolganda takrorlanadigan qandaydir standart harakat usulini o'zlashtirishni nazarda tutadi. Ushbu standart tufayli me'yoriy vaziyatda ijtimoiy (madaniy) o'zaro ta'sirning ma'lum barqarorligiga erishiladi, bu me'yoriy-barqarorlashtiruvchi qobiliyatlarning rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi. Biroq, bunga qo'shimcha ravishda, me'yoriy vaziyatda sub'ektga real maqsadlar qo'yiladi, sub'ektning o'zi doimo o'z xatti-harakatlarini ko'rsatmalar va boshqalar bilan bog'lashi kerak, bu esa tartibga solish qobiliyatining rivojlanishiga olib keladi. Bolaning kattalar bilan o'zaro muloqotisiz me'yoriy vaziyatda madaniy qoidalarni o'zlashtirishi mumkin emas. Shunday qilib, me'yoriy vaziyat bolada muloqot qobiliyatini rivojlantirishni nazarda tutadi. Bundan tashqari, me'yoriy vaziyat orqali yashash ramziylik va o'zgarish qobiliyatlarini rivojlantirishni faollashtiradi.[4]

Ta'lim makonining birligi sifatida me'yoriy vaziyat kontseptsiyasining kiritilishi aqliy qobiliyatli maktabgacha yoshdagi bolalar bilan rivojlanish ishining yangi yo'nalishlarini shakllantirish va qo'llashga yondashishga imkon beradi.

Me'yoriy vaziyatning ichki kechinmalarini hisobga olish kerak. Boshqacha qilib aytganda, madaniy muhitdagi me'yoriy vaziyat shaxsning faoliyatini

tartibga solish zarur bo'lgan tashqi sharoitlarda joriy etilishini tushunish muhimdir. Agar inson har safar o'zini shunday holatga tushganda, ijtimoiy jihatdan nomaqbul tarzda harakat qilsagina, bunday ehtiyoj paydo bo'ladi. Aynan shu nomaqbul tendentsiya me'yoriy vaziyat bilan chegaralanadi, o'zgartiriladi va normallashtiriladi. Xudbinlik yoki tabiatan oddiylik tendentsiyasi sub'ektdan kelib chiqadi deb taxmin qilish tabiiydir. Demak, me'yoriy vaziyatda ikkita qarama-qarshi va shu ma'noda intensiv faollik darajasi qayd etiladi: tabiiy va madaniy. Faoliyatning tabiiy darajasi ma'lum bir me'yoriy vaziyatda bolaning faol xatti-harakati sifatida xizmat qiladi.

Samarali tartibga solish maydonini yaratish zarurati, tarbiya madaniyatining hususiyatlaridan biri sifatida bolalar bog'chasidagi vaziyatlar tizimiga kiritilgan uchta qoidalar guruhini aniqlaganimizdan kelib chiqadi. Qoidalar va ularga mos keladigan vaziyatlarning birinchi guruhiga biz taqiqlovchi deb ataladigan qoidalarni kiritamiz. Bunday vaziyatga tushgan bola o'z faolligini taqiqlashga duch kelishi mumkin. Masalan, bolalar bog'chasiga kelganida, bola tarbiyahipedagog tomonidan belgilangan hududni tark etishni taqiqlanishiga duch keladi. Qoidalarning ikkinchi turi - bu ko'rsatma beruvchi deb ataladigan qoidalardir. Bolaning o'zini qanday tutishi haqidagi belgilangan qoidalar va vaziyatlar barcha holatlarni o'z ichiga oladi. Belgilangan holatlar turli xil ob'ektlar bilan ishlashni tavsiflaydi, masalan, ovqatlanish vaqtida oshxona pichog'i va vilkasidan foydalanishni. Uchinchi guruh qoidalari, tegishli vaziyatlarda bolalar tashabbusi qo'llab-quvvatlanadigan barcha narsalarni o'z ichiga oladi. Bunday vaziyatlarga o'yin faoliyatida yuzaga keladigan holatlar kirishi mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, taqiqlovchi va ko'rsatuvchi holatlar bolalar bog'chasi madaniy muhitda me'yoriy vaziyatlarning ko'p qismini tashkil qiladi. Bu holatda me'yoriy vaziyatlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, bolaning individualligi e'tiborga olinmaydi. Ularda bola o'z rejalarini amalga oshirmasdan, standart tarzda harakat qilishi kerak. A.Bandura ta'kidlaganidek, "bolalar xulq-atvorining asosiy motivlaridan biri bu o'z-o'zini samaradorligiga erishish motividir. Boshqacha qilib aytganda, bola bir tomondan uning ijtimoiy kompetentsiyasini ko'rsatadigan natijani olishi kerak, boshqa tomondan, uning yutug'ini atrofidagi odamlar tomonidan ijobiy baholanadigan natija. Taqiqlovchi va buyruq beruvchi vaziyatlar hukmron bo'lgan tizimda bunday natijaga erishish qiyin. Bolalarning qobiliyatlari to'g'risidagi ikkita qarama-qarshi fikrning to'qnashuvi bolalar iste'dodining rivojlanishiga ta'sir qilishi bilan muammo murakkablashadi. Bola haqidagi umumiy qarashlardan biri shundaki, bola kattalar jamoasining hayitij faoliyatiga jalb qilinishi mumkin bo'lmagan tajribasiz sub'ekt sifatida qaraladi, bu esa kattalar hayoti yoki bolalik uchun

maxsus tayyorgarlik davri zarurligini taqozo etadi. Ushbu yondashuv ko'plab mualliflar tomonidan qo'llaniladi. D.B.Elkonin (1978) shunday deb yozgan edi: "Shunday vaziyat yuzaga keladiki, bolani asboblardan foydalanishni ularning murakkabligi tufayli o'rgatib bo'lmaydi, shuningdek paydo bo'layotgan mehnat taqsimoti ota-onalarning faoliyati bilan yagona belgilanmagan kelajakdagi faoliyatni tanlash uchun imkoniyat yaratadi. O'ziga xos davr paydo bo'ladi unda bolalar o'z holiga qo'yiladi.» [5]

A.N.Leontiev (2009) bolaning imkoniyatlari cheklanganligini ko'rsatdi: «Inson insoniyatning tarixiy yutuqlari bilan tug'ilmaydi. Oldingi avlodlar erishgan yutuqlar unda, tabiiy mayllarida emas, balki atrofda dunyoda ijtimoiy-tarixiy amaliyot mahsullari tilda, fanda va axloqiy me'yorlarda, badiiy ijodda mujassamlashgan. Ana shu yutuqlarni o'zlashtirgandagina inson chinakam insoniy xususiyat va qobiliyatlarga ega bo'ladi». Bolaning madaniy muhitda yashashi va u bilan tanish bo'lmasligining o'zi ham uni o'zlashtirish zarurligidan dalolat beradi. Buni A.N. Leontyev (2009): «Rivojlanish uchun asosiy narsa bolaning kattalar bilan muloqotga kirishishi, insoniyat jamiyatining tarixiy rivojlanishi davrida yaratilgan moddiy va ma'naviy hodisalar dunyosini o'zlashtirishdir» deya ifodalaydi. [2]

Shu bilan birga, madaniy muhit madaniy yoki ideal shakllarning manbai sifatida namoyon bo'ladi. D.B. Elkonin (1989) shunday deb yozgan edi: «Bola qandaydir ideal shakl bilan o'zaro ta'sirga kirishadi ya'ni u tug'ilgan jamiyat erishgan insoniyat madaniyatining rivojlanish darajasi bilan». Muhim nuqta shundaki, madaniy shakllar allaqachon mavjud bo'lib, ular bola taqlid qilishi kerak bo'lgan o'rnatilgan modellar sifatida ishlaydi. Namunalar yoki ideal shakllarni o'zlashtirish jarayoni bolaning rivojlanishini belgilaydi.[3]

L.S.Vigotskiy (1983) yuqoridagi masalani tahlil qilishga katta e'tibor bergan. U rivojlanish jarayonining tabiiy va madaniy tomonlarini bir-biriga qarama-qarshi qo'ydi: "Oddiy bolaning sivilizatsiyada o'sishi, odatda uning organik kamolotga etish jarayonlari bilan yagona sintezni anglatadi.[7] Tabiiy va madaniy rivojlanishning ikkala rejasi ham bir-biriga to'g'ri keladi va birlashadi. Har ikkala o'zgarishlar qatori bir-biri bilan o'zaro ta'sir qiladi va mohiyatan bola shaxsining ijtimoiy-biologik shakllanishining yagona qatorini tashkil qiladi». Garchi u bunday qarama-qarshilikni shartli, lekin ayni paytda zarur deb hisoblagan bo'lsa-da: «... inson psixologiyasining «tabiati» va «madaniyati» qarama-qarshiligi faqat shartli ravishda to'g'ri ... Biroq, biz ikkalasi o'rtasidagi farq inson psixologiyasini har qanday adekvat o'rganish uchun mutlaqo zaruriy shart deb hisoblaymiz». [6]

Bolaning rivojlanish jarayonini tahlil qilib, L.S. Vygotskiy uning qarama-qarshi xususiyatlaridan birini ta'kidladi: «Bolaning rivojlanishida rivojlanishning oxirida, natijada nima bo'lishi kerakligi, eng boshidanoq atrof-muhitga berilgan». Bu holatni tushuntirish uchun L.S.Vygotskiy birlamchi va yakuniy shakl tushunchalarini kiritdi. Birlamchi shaklda, u bolaning madaniyat bilan o'zaro munosabati asosida yotadigan va ushbu o'zaro ta'sir davomida rivojlanadigan genetik jihatdan aniqlangan dastlabki aqliy shakllanishlarni tushundi: «Biz rivojlanishning boshida bola faqat birlamchi shaklga ega ekanligini ko'rdik, ya'ni aytaylik, nutq sohasida u faqat ayrim so'zlarni talaffuz qiladi. Bola onasi bilan muloqatining bir qismini tashkil qilgan bu so'zlar bolaning rivojlanishining oxirida paydo bo'lishi kerak bo'lgan ideal shaklga ega bo'lgan so'zlardir. Bola, bir yil yoki bir yarim yil ichida bu ideal shaklni o'zlashtira oladimi, ya'ni shunchaki o'rganadimi, taqlid qila oladimi? Bo'lishi mumkin emas. Bu yoshdagi bola, birinchi qadamdan oxirgi bosqichga o'tib, o'zining asl shaklini ushbu yakuniy shaklga tobora ko'proq moslashtira oladimi? Ha, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu aslida shunday bo'ladi.» L.S.Vygotskiy ideal shaklni bir tomondan, rivojlanish oxirida paydo bo'lishi kerak bo'lgan, ikkinchi tomondan, madaniy muhitda va boshqa tomondan allaqachon mavjud bo'lgan aqliy shakllanish deb tushundi: «Keling, bola rivojlanishining oxirida paydo bo'lishi kerak bo'lgan ushbu rivojlangan shaklni yakuniy yoki ideal shakl deb atashga rozi bo'laylik, chunki u rivojlanish oxirida nima bo'lishi kerakligiga misol bo'ladi, bolaning rivojlanishi oxirida nima bo'lishi kerakligi haqidagi yakuniy xulosa.»[5]

L.S.Vygotskiy bolaning rivojlanish jarayonida birlamchi va ideal shaklning o'zaro ta'sirini ko'rib chiqdi: «Bola rivojlanishining eng katta xususiyati shundaki, bu rivojlanish atrof-muhit bilan o'zaro ta'sir qilish sharoitida sodir bo'ladi, ideal shakl, yakuniy shakl, oxirida paydo bo'lishi kerak. Rivojlanish, nafaqat atrof-muhitda mavjud bo'lib, bola bilan boshidanoq aloqada bo'ladi, balki u haqiqatan ham o'zaro ta'sir qiladi, haqiqatan ham asosiy shaklga, bola rivojlanishining dastlabki bosqichlariga ta'sir qiladi, ya'ni. Taraqqiyotning eng oxirida shakllanishi kerak bo'lgan narsa bu rivojlanishning dastlabki qadamlariga qandaydir tarzda ta'sir qiladi. Rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchlari deganda u birlamchi va ideal shakllar o'rtasidagi nomuvofiqlikni tushundi: «...bu nomuvofiqlikdagi rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchlari ideal va genetik (rivojlanayotgan shakllar) o'rtasidagi bola rivojlanishining asosiy ziddiyatlaridir». Bu mantiqqa ko'ra, til yoki ilmiy tushunchalar tizimi kabi madaniy jihatdan rivojlangan vositalar tizimlarini o'zlashtirish jarayonida

tabiiy psixik funksiyalar ogohlik, o‘zboshimchalik va vositachilik bilan ajralib turadigan oliy psixik funksiyalarga aylanadi.

Adabiyotlar:

1. Banks J. A., & Park C. (2010). Ethnicity and education: The search for explanations. In P. H. Collins & J. Solomos (Eds.), *The SAGE handbook of race and ethnic studies* (pp. 383-414). London: Sage
2. Bear, M.F., Connors, B.W., and Paradiso, M.A. (2018). *Neurowissenschaften: Ein grundlegendes Lehrbuch für Biologie, Medizin und Psychologie* (Berlin: Springer);
3. Grospietsch, F. and Mayer, J. (2018). Professionalizing pre-service biology teachers' misconceptions about learning and the brain through conceptual change. *Educ. Sci.* 8,120.
4. Комарова И.И. Будущее дошкольного образования в эпоху цифровизации // Современное дошкольное образование. – 2018. – №8(90). – С. 16–25. DOI: 10.24411/1997-9657-2018-10032
5. Ибадуллаев К.М. Использование современных технологий кластерным методом в организациях дошкольного образования. Материалы международной научно-практической конференции о перспективах развития инновационного кластера педагогического образования в Новом Узбекистане. 20-21 мая 2022 г., 111-113
6. Ibadullaev K.M. Features of the organization and conduct international assessment programs *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*. October, 2022, №66 2-10
7. Howard-Jones, P.A. (2010). *Introducing neuroeducational research – Neuroscience, education and the brain from contexts to practice* (London; New York: Routledge).

РЕЗЮМЕ

Maqolada iqtidorli bolalar bilan ishlashning yo‘nalishlari ko‘rib chiqilgan. Bolalar iste’dodoini rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratish strategiyasini shakllantirish xususiyatlari tahlil qilingan hamda me‘yoriy vaziyat tushunchasi o‘rganilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются направления работы с одаренными детьми. Проанализированы характеристики стратегии создания условий для развития детского таланта, изучено для этого понятие нормативной ситуации.

SUMMARY

The directions of working with gifted children are considered in the article. The characteristics of the strategy of creating conditions for the development of children’s talent were analyzed, and the concept of a normative situation was studied for this.